

Abdulah Šarčević

**KRITIČKO PREISPITIVANJE I SPAS OD HIPNOTIČKE
POSTOJANOSTI POLITIČKE I NACIONALNE
NARCISOIDNOSTI¹**

**CRITICAL REEXAMINING AND SOLVATION OF
HYPNOTICAL STABILITY
OF POLITICAL AND NATIONAL NARCISSISM**

Rezime

Ovdje u Preživljenoj zemlji to je svagda horizont uma, onog što je istinito, u okvirima i perspektivama iskustva, djelovanja i senzibiliteta Ive Komšića. Ovaj tekst je napisan u toku vremena užasa, naci/konteksta. Posvjedočuje na poseban način jednostavno imenovanje činjenica, koje pripadaju jeziku stida i bola u kojem se ljudi razilaze. On je put da se odagnaju sablasti nacizma, da utihne vika mržnje, ideologije, a da se afirmira komunikativni proces tranzitivnog uma izvan fatalnosti Kainovog grada koji je sazdan na umorstvima

Do toga dolazi u svojoj literarnoj misli Ivo Komšić: on dolazi do toga da jasno iskaže destruktivnu moć osvajanja i genocida, tajnu ljubavi i stvaranja; tu je samo dubina "ljudskog bola" koja je, nažalost, sve/vremena. Moderni čovjek otvara sebi put da izbjegne mahnitanje za identitetom, da identitet, prije svega nacionalni, koji je višedimenzionalan (jezik, religija, historija, vrijednosti i čudorednosti), liši zaslijepljenosti, onih opasnosti koje nam dospijevaju iz okrilja straha i bespomoćnosti.

Ključne riječi: *horizont uma, jezik stida, proces tranzitivnog uma, mahnitanje za identitetom, jezik, religija, historija, imenovanje činjenica*

---

¹ Ivo Komšić, *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, Prometej, Zagreb, 2006. Biblioteka Memorabilium. Urednici: Neda Rudež i Božo Rudež

Summary

Here in Survived Country, that is always a horizon of the mind, one thing that is true, within the framework and perspective of experience, action and sensitivity of Ivo Komšić. This article has been written at the time of horror, Nazi/context. It is a testimony, in a very special way, of simple nomination of facts, which belong to language of shame and pain in which people differ. It is a way to whip off ghosts of Nazism, to silent shouting of enmity, ideology and to promote communication process of transitive mind outside of fatality of Kain's city built on murders.

This is what Ivo Komšić promotes in his literary thought: he wants to show publicly destructive power of conquest and genocide, secret of love and creation; there is only deepness of "human pain", which is, unfortunately, timeless. Modern human opens road to avoid craziness of looking for identity, to deprive identity, first of all national, which is multidimensional (language, religion, history, values and morality), of blindness, as a danger which origins from fear and helplessness.

Key words: *horizon of mind, language of shame, process of transitive mind, craziness for identity, language, religion, history, nomination of facts*

I.

Kad bismo bar mogli reći što mislimo i misliti što smo rekli. No čini se da za to nismo stvoreni. Stvoreni smo umjesto toga za stalno stanje hipnotičke postojanosti, a ta hipnotička postojanost pravi je fantazmički imperij...

Saul Bellow

Želimo predstaviti i odrediti prirodu, strukturu i značenje knjige Ive Komšića. Pristup je otvoren prije svega vremenom u kojem je nastala kao literatura koja je svagda iskrena i vjerodostojna. Hoćemo li uspjeti u razumijevanju ako je vrijeme, proteklo, najtragičnije vrijeme za ljude u Bosni i Hercegovini, vrijeme obogaćeno, nažalost, onim apsolutnim zlom koje, reklo bi se, ništi svaku nadu da ćemo razumjeti ne njegovu zbilju nego njegovu

mogućnost, da ćemo se razumjeti o onim povijesnim i vremen-
skim događajima o kojima je Ivo Komšić pisao. Vrijeme je za
nas teško uhvatljivo ili čak neuhvatljivo.

A razumijevanje vremena znači odvažiti se ući u slike sači-
njene od "supstancije vremena". Naumio sam reći nešto o toj
slici. Nije dovoljno da se i sam prisjetim tih tamnina vremena
kada je u 20. stoljeću nada bila umorena pa smo počeli sumnjati
u napredak dobra, pravde, ljudske solidarnosti. "Preživljena zemlja"
nije samo literatura, ili jasnije, tragično svjedočanstvo o stradanju
i raspadu Bosne i Hercegovine. Ona je i znak da se ova supstancija
vremena tragično odbacuje, da se prožimlje i sažimlje, ako se
ugurava samo u prošlost.

Preživljena zemlja je situirana u noviju povijest Bosne i
Hercegovine; štaviše, u doticaj s evropskim zemljama i scenom
svjetske povijesti, ukoliko je ona na tragičan način upletena u
događaje, ukoliko je značila kraj onih lijepih predstava o Evropi
i svijetu. Zasluga je autorova što ove dragocjene zapise nije ugrabila
smrt, umorna nada, utučenost. Nije ih udarila ni *relativistička*
napast, uzbuna. Ostao je dubok osjećaj onog nemogućeg, koje
jeste: "kao stupanje prema budućnosti..." (Jorge Luis Borges)

Ona izražava povijesno iskustvo genocida, progona, koji i
one koji su izbjegli smrt čini nesretnim u najvišoj mogućoj mjeri.
Ovo iskustvo Ivo Komšić izražava jednom logikom uma, koji je
u biti komunikativan od drevnih Grka, danas u smislu dijaloga
između svjetova kultura, tradicija, religija, ali i logikom osjećanja
koja otvara mogućnost duhu lirike, ustrajne borbe, oslobođenja.
Ako svijet mrvi Bosnu i Hercegovinu, oni odani umu i solidarnosti
je oslobađaju. Jer, put borbe je topos nade i zbilje, sjedinjenja
uma i obrazovanja, prosvijećenosti. Ona nije osvajačka.

II.

Ivo Komšić napose u prvim poglavljima živi u jednoj političkoj
filozofiji, daleko od novijih filistara među historičarima i politi-
čarima, koja implicira suvremeni moralitet. Mjerila su od Platona
i Aristotela, do Kanta i Hegela, do Sartrea i Camusa, do Malrauxa
i Thomasa Manna itd.

On je odabrao smisaoni angažman, kao nekada u Pokretu
otpora u Francuskoj Albert Camus, J.P. Sartre, A. Malraux, Antoane

de Saint-Exupery (1900-1944). Odviše voli svoju Bosnu i Hercegovinu, onu koja je bila stoljećima simbol multikulturalizma, onog najvišeg u civilizacijama Zapada i Istoka, odviše je volio svoj narod da bi bio nacionalist. Svoju lucidnost stavlja u vjeru u ono nacionalno osjećanje koje je svagda meta/nacionalno, koje nikada ne poriče nacionalno. On se vezuje za vrijeme, sa željom da jasno gleda i spoznaje u njemu. Nasuprot osvajačima, on vjeruje u ono u što je vjerovao i Albert Camus u toku Pokreta otpora u okupiranoj Francuskoj. Vjeruje da “postoji samo jedna korisna akcija, ona koja bi popravila čovjeka i zemlju”, jer, paradoksalno, veličina je promijenila svoj smisao: “Pojedinaac ne može ništa, pa ipak on može sve” (A.Camus).

On pruža čovjeku sva njegova prava. Pravo na slobodu, revolt, na ono egzistencijalno-individualno, na beskonačnu strast u tim tamninama vremena i u mogućoj lucidnoj budnosti, toleranciji i velikodušnosti. Ivo Komšić se sav stavio u svoje iskaze. Ono je sjećanje na demonologiju divljaka, na jezik koji nam dobacuje osjećaj stida i duboke posramljenosti. Njegov ton nije nikada gospodarski samopouzdan, osvajački, trijumfalan, nego je svagda kamijevski blag, nježan, s nadom da jednom može biti dobro, a “upravo u takvoj neupadljivosti najmoćnijeg svjetla leži ono što dirljivo nadvladava” (Th.W. Adorno). I po tome je Ivo Komšić iznimno zaslužan.

I za Ivu Komšića, čini mi se, moglo bi se reći da je u tom tragičnom i sumanutom vremenu mogao biti realist samo ako je bio idealist/humanist: on je među onim ljudima koji su osjetili veličinu i povijesnost ljudskog duha. Za njega postoji samo jedna pobjeda koja je poželjna, koja je vječna. “To je ona koju nikad neće slaviti.” Samo fanatici trijumfiraju u ovom dobu ratova, brutalnih represija. Valja kazati da je i to izraz ili stil duha koji je istina povrh istina. To je bio njegov filozofsko-moralni stav i protest protiv vlastite sudbine u toku najdublje tragedije Bosne i Hercegovine. Duh je svagda opći; on nudi velike poklone i budućnosti; on je uvijek topos spajanja prošlosti i sadašnjosti, različitih formi života, jezika i tradicija, religija i metafizika.

Zađe li se u unutarnji politički smisao iskaza u *Preživljenoj zemlji*, naći ćemo plediranje za ono meta/nacionalno, za dijalog kultura, za društvo i individuum u slobodi i miru; za duh koji

nikoga i ništa ne drži u pokornosti, koji radikalno otklanja svaki autizam, nasilje, obeščašćenje, političku perfidiju. Jer tu je svaki bog usmrćen. Ivo Komšić je uveden u najdublju metafiziku i post/metafiziku. Time se jasno pokazuje njegova narav, filozofija koja se potpuno očistila i oslobodila od onih mnijenja, ideologije nacionalizma koja potire duboku svijest o onome što je istinito.

III.

Tako se to kazuje.

Osvajaci su samo oni među ljudima koji osjećaju dostatno svoju snagu da bi bili sigurni da uvijek žive na tim visinama i s punom svijesću o toj veličini... Osvajaci mogu najviše. Ali, oni ne mogu više od sama čovjeka kada on to želi (Albert Camus).

Već sam kazao da Zapisi (tako bih ih mogao imenovati) Ive Komšića svjedoče da se ništa ne može utemeljiti na sili koja sakriva gubilište, na laži. Ništa od osvajaca “ne može potrajati, čak ni njegove doktrine”. On je i kao čovjek posvjedočio vrijednosti koje su humanističke, kojima se ljudi dive; tu susrećemo um kao domovinu, lucidnost u Camusovom smislu koja predstavlja ljudsku protivrječnost. Ovdje je prije svega ranjivi svijet, ugroženo ljudstvo, solidarnost, ljudsko prijateljstvo. Među onim najvećim: “duh osjeća svoju moć i svoje granice”. Ova lucidnost obasjava pustinju u nama i izvan nas, ropstvo ideologiji koja ubija svakog drugog sudionika.

Odvažnost i sreća su unutra. “Svatko se ogleda u drugima” (Plotin). Danas je to teška ponoćna zrcala istodobnosti različitih vremena, “jednodušni svemir” rezonancije, “apoteoza stapanja” horizonta prošlosti i sadašnjosti. Ljudska inteligencija nalazi utočište u miru, u dostojanstvu koje je suprotnost pogubnoj ravnodušnosti i relativističkom užasu. “Ali je znanje, eto, njezina sloboda” (Albert Camus).

U *Preživljenoj zemlji* središnji motivi su: volja za životom u miru i dostojanstvu, a to znači kraj ratu i stradanju. To je, čini se, ono “nepokretno tajno sunce” (Octavio Paz, Labirint samoće), forma onog morala koji uzdiže ljubav i slobodu ljudi, koji prezire laž, koja je već po sebi negiranje autentičnosti. Ništa nije prekriveno oprezom i zasljepljujućom tajnom. Postoji samo duh, koji analizira, pati, koji zapada u teški melanholični skepticizam, koji nije u stanju da laska, da se udvara i da se pretvara.

Vjerujem da je za pisca ove knjige “ura-optimizam perverzija jednog motiva koji je nekada imao bolje dane” (Th.W. Adorno). Od toga se ne mogu odijeliti kritika agresivnog nacionalizma i šovinizma, na kojemu se nikakav mir i sloboda ne mogu utemeljiti. Umaraju nas naivno optimistička očekivanja, ali i ne samo politička razočaranja. Ova filozofija “ne želi snagu koja se dijeli od pronicljivosti” (A. Camus), od slobode, mira i istine. Kod Hegela je ljubav prema znanju i znanosti, prema mudrosti, neodjeljiva od sposobnosti za lirsko. Ljubav čuva sposobnost da identificira “patologijske kvante”. Ona je sposobna da postane opća, s onu stranu depresije i apokaliptičke logike. To dolazi iz filozofske predaje, od Platona do Hegela, Adorna.

To je sreća koja se ne da isforsirati. S njom, kazivao je Adorno također u doba svjetskih tamnina, “nije drugačije no s istinom: ona se ne posjeduje, nego je unutra”. Ivo Komšić misli filozofski. U sustavu su Platon i Aristotel, Kant i Hegel, Sartre i Camus, A. Malraux i Th. Mann, Andrić i Krleža. Na putovanju egzistencijalnom i političkom, duhovnom, on čuva nadu da bi jednom moglo biti dobro, “i upravo u takvoj neupadljivosti najmoćnijeg svjetla leži ono što dirljivo nadvladava” (Th. Adorno).

Preživljena zemlja je ogledalo putovanja na kojem nije moguće misliti sa zalaskom sunca. Nismo mi osuđeni da prelazimo zvjezdane udaljenosti da bismo sebi otkrili potencijalno sjedinjujuću moć u Bosni i Hercegovini, u cijeloj Evropi: “Svatko se ogleda u drugima. Sve je u tome kraljevstvu prozirno. Ništa nije nepomično, ništa zamućeno, te se svjetlost susreće sa svjetlošću. Svi su posvuda i sve je sve. Svaka je stvar sve stvari. Sunce je sve zvijezde, a svaka zvijezda sve zvijezde i sunce. Nitko ondje ne kroči kao po tuđoj zemlji.”

Tako je govorio Plotin (203/204-269/270). To nam dolazi iz uvida trećeg stoljeća. Forme su ono što je sjedinjujuće, ma odakle dolazile. U njima je i nešto muzejsko, klasificirano; ali i nešto što ne smijemo zanemariti: “...jedna se jedina stvar poima, a tisuću ih se gubi; ali Božanski Um obuhvaća sve stvari zajedno. U njegovoj je sadašnjosti prošlost kao i budućnost”.

Nije slučajno da su ovi Zapisi oni koji čuvaju znakove tolerancije, koji su nadahnuti, i u aspektima konkretnog društvenog života, kulturom Evrope, koji ne nude doslovno činjenice doga-

đanja na način koji poriče univerzalnu formu duha, značaj imaginacije, ili “fantazije na realističkom temelju”.

IV.

Realistički aspekti su stopljeni s narativnim elementima meditiranja. Pa ipak, Albert Camus je u pravu kada kazuje da su sva osvajačka carstva prolazna. Zapisi otkrivaju ideologiju koja Evropu pokriva grobljima i koncentracionim logorima. Oni govore o dimenzijama prošlosti koja zasjenjuje sadašnjost, o “skrivenoj nesreći ili o pepelu razočaranja”. Još je znak odvažnosti duha, i kada smo zahvaćeni strahom punim spoznaje kako svijet mrvi čovjeka, a nada ga oslobađa. Nije manje logična ni suprotna ideja koja je praoblik vremena i ljudskog obitavanja na Zemlji. Možemo živjeti i s idejom: “Biti lišen nade, ne znači očajavati. Zemaljski plamenovi vrijeđe koliko i nebeski mirisi. Ni ja, ni bilo tko drugi, ne možemo ovdje suditi o njima... Primijeni li se riječ mudrac na čovjeka koji živi od onoga što ima, ne misleći na ono što nema, tada su oni mudraci” (A. Camus).

Ivo Komšić kazuje o onome što se događa unutra: kroz patnju i stradanja ljudi u Bosni i Hercegovini, kroz sposobnost za prebolijevanje i pročišćavanje, ali ne i za samosažalijevanje. Ali uočljiva je učestalost kojom se ne predaje laži u razuzdanoj propagandi. Jer, “s lažju nastojimo obmanuti jednako i sebe i druge”; jer je “laž tragična igra u kojoj reskiramo dio našeg bića” (Octavio Paz). Želim reći da su zapisi u *Preživljenoj zemlji* jasni i teški, puni smisla i nagovještaja, osjećajni i inteligentni, melanholični.

Oni su glas suvremenika i sudionika u teškom političkom scenariju u kojem vlada dominacija smrti, užas ravnodušnosti Evrope, oklijevanje Sjedinjenih Država, u scenariju u kojem nema nikakvog znanja “kojega bi se moglo biti prijateljem”. Mi smo svi pacijenti kulture, nostalgично tražeći vedrinu duha u onom - živjeti-zajedno.

U pitanju su i evropski nacionalizmi koji su se “usijali do političkog sistema ludila”. Još u toku Drugog svjetskog rata Theodor W. Adorno, jedan od najdubljih mislilaca, pisaca 20. stoljeća, i sam izgnanik u Sjedinjenim Državama, kazuje u formi pitanja:

“Zar onda nije potreban upravo takav bijes da bi se čovjek oslobodio od opsjednutosti i od bijesa opsjednutosti? Ne treba li se upravo ono izmirujuće tek prkosom dobiti od onoga što razara?”

I to je neodoljivo odviklo Adorna u iskaz: “Nijemac je čovjek koji ne može izgovoriti laž a da u nju sam ne vjeruje.”

U *Preživljenoj zemlji* mi smo upućeni na kritiku licemjerja lažnih advokata, na kritiku nacionalističkog formiranja svijesti u kojoj je Sizifov posao razlikovanje istine i laži. Nacionalni narcizam ili autizam pretvara sva pitanja o istini i slobodi u pitanja o moći, u osvajanje čija je logika mahnitost, moć da se poništi stvaranje. A “stvarati, znači dvaput živjeti”. Zapisi su otvoreno polje iskustva i samoiskustva, obuhvatno pitanje o “moći suđenja osjećaja života” u doba planetarnih tamnina.

Oni su i ogledalo Evrope koja je čula vapaje. Ali je ona sinonim za vrijednosti mira, slobode i istine.

To je novo stanje u koje je dospjela Evropa – i ne samo Evropa – u toku razvitka posljednjih desetljeća. Mi nismo više kod sebe samih, u našim rasutim, sebi dovoljnim i raznovrsnim dijelovima naše planete. Mi smo upleteni u događaje, ugroženi smo jednim događanjem, koje se ne ograničava samo na užu domovinu... Evropa je nerazmrsivo zapletena u krizu svijeta, a ova kriza nije takva da bilo ko zna ingeniozno rješenje. Naprotiv, svako ko je djelatan u političkom ili ekonomskom događanju, zbiljski je svjestan da smo se mi svi na Zapadu i Istoku polako približili graničnim zonama života i preživljavanja i da moramo uvidjeti kako bismo mogli izbjeći prekoračenje ove granice za spas svih nas (Hans-Georg Gadamer, Das Erbe Europas, Beiträge, S.10-11).

V.

Preživljena zemlja Ive Komšića jeste i to iskustvo u Evropi: da smo se mi ne samo u Bosni i Hercegovini približili “graničnim zonama života i preživljavanja”. Zapisi su nalik na spoznaju očaja i ljubavi, na “plodno preživljavanje”. Oni pate, ali pate od istine, od čudesne melanholije sa poezijom u srcu. Znaju da smo bili osuđeni na usud i život, na obmanu i na razočaranje, na raskomadani odslik koji jeste Evropa u Bosni i Hercegovini. Zapisi nose u sebi moralitet i umnost riječi, koje su kraj ludila i raskomadnosti čovječnosti.

“...I kada pobjeđuje lažni glas, mi imamo malo razloga da shodno stvari budemo tolerantni. Poštenje je ideal za koji postoji uvjerljiva alternativa” (Alexander & Margarete, Mitscherlich, Die Unfähigkeit zu trauern).

Od izraza u *Preživljenoj zemlji* dobijamo ono što očekujemo: uvid u cijelu epohu koja je totalna pomrčina, u patnje čije se prebolijevanje i iscjeljenje ne traži na pogrešnom mjestu: u onom *Destrudo*, u pustoši i mržnji. Ivo Komšić zna što je exodus same inteligencije, za strategijsko potiranje tolerancije, dijaloga, ljubavi, ljudskog ophođenja. Ustvari, suprotnost tome je stvaranje, što “znači željeti stvoriti svijet (ili ograničiti svoj, što je zapravo isto)“, svijet u kojemu je skrovište putem ljubavi jedini spas iz doba koje u strahu nalazi temeljni oslonac. Ljudi su odgovorni za svoja djela. I to je ishod jedne neizražene i izražene *filozofije uma* i *slobode*, koja stvara sustav zajedničkog egzistiranja, ispreplitanja svijeta i sopstva.

Preživljena zemlja je ogledalo povijesti, ona odražava političku i moralnu filozofiju Ive Komšića; zaronila je u unutarnjost najtragičnijeg vremena, tragične i tužne zemlje. U toj tragediji i divljanju fašizma ništa nije pročišćeno i ojačano. On ništa ne skriva od onoga što se događa u toj beskrajno tužnoj zemlji, osuđenoj na smrt; *ni prostor a ni vrijeme*: vidio je žrtvu koja osvjetljava naš život. Čuvao je i sjene života, lik ipak vedrog i na kraju sretnog Sizifa čija su tragedija i apsurd nenadmašni; sve se raskriva u vrevi događanja i borbe za opstanak Bosne i Hercegovine, koja ne pristaje na delirij autizma i nacionalsocijalizma, na gubitak individualnosti čovjeka i naroda, ne prepušta se okolnostima prostora i vremena. *Preživljena zemlja*, ako se čita povrh *autističkog ništavila* u likovima agresivnog nacionalizma i neofašizma, čuva ideju slobodnog individualnog života, u svakom prostoru, u poeziji reorganizacije formi života, u poeziji životnog projekta onog što je političko, što je zajedničko, što je velika tendencija vremena u Evropi. Uvijek se odgovalo na posebno vrijeme. *A otvorenost iskaza* je išla do takve krajnosti. On otvara svoj duh koji je sprega prostora i vremena, koja iskazuje svoju vlastitu moć, na djelatnost ljubavi, s onu stranu “patoloških kvanta”. To nije ona apstraktna ljubav koja je subjektivni kapital filistara znanja i angažmana, koji je bio predmet kritike J.P. Sartrea, najutjecajnijeg intelektualca u 20. stoljeću, A. Camusa i Th.W. Adorna.

Teoretski govoreći: Ivo Komšić ne pripada generaciji koja se obrazovala u polju apokaliptične logike; naprotiv, u post-apokaliptičnim figurama mišljenja i djelovanja. U ovoj tužnoj zemlji to je značilo pripadati jednoj filozofiji u Evropi, ne na njezinom rubu, iako u formi rubne egzistencije, u kojem politika znači pripadati određenom prostoru, vremenu, tonalitetu sudbine. Pisac zna ulogu sredstava kao što su agresija, laž, lukavstvo, slijepo žrtvovanje ljudi. Camus je govorio da nam je to poznato stoljećima i to su teški i “gorki dokazi”. Ono što nam preostaje – to je da prihvatimo stvaralački proces, s onu stranu bezizlaznih poriva, to je put dijaloga, *interkulturalnog uma*, “put časti bez iluzija, mudre čestitosti i upornosti u jačanju ljudskog dostojanstva” (A. Camus).

Napokon, tako znamo da čuvanje dostojanstva i duha nije pustoš. Politički i svaki drugi angažman, kao što je bio Sartreov, nije uvećavanje tamnina neofašizma i neonacionalizma. Mi moramo živjeti s tim iako to pozitivno iskustvo i danas zvuči utopijski i romantično. Ako nismo izgubili smisao za zajednički život, za uzajamnu i plodnu komunikaciju, za “sintetički momenat” u spoznaji i djelovanju, za iskonsku rezonanciju egzistiranja. Ali danas to jesu decentrirani centri, jeste volja za stvaranjem koja je uvijek lokalna volja za formama života za više generacija.

VI.

Jasno, to je utopija u povijesnom kontinuitetu ove tužne zemlje s onu stranu straha i histeričnih diskursa, fundamentalizma u ideji, u kultu smrti, u potiranju svijeta religija. To je barem ono što bih htio reći: mi čujemo krikove mržnje, perfidiju djelovanja, medijskog terora. Želim znati da li je istina da se “religija gubi ako se u njoj čovjek gubi”, da u nama postoji religija u “kojoj nisu razdijeljeni logičko i lirsko”. Vjerovatno najznačajnije u *Preživljenoj zemlji* - pravo svakog pojedinca na mir i slobodu, protiv nasilne smrti, one doslovne i one simboličke, pravo žrtve na istinu, protiv demonskih opsesija, ropskih strasti, prinude osvete u ljudskoj unutarnjosti. Hirovita hijerarhija, sumanuta filantropija, koja eksperimentira s bićima koja su već izgubila svoje ljudske kvalitete - govorim naravno u svoje ime - zahtijevaju jasnoću svijesti i duha.

Doista, za ljude koji imaju poštovanja prema sebi i drugima, ako odbijaju da nastanjuju ovaj otok u našoj galaksiji sa strahom i mržnjom; ako ne podnosimo prisutnost naših drugih, onda smo zatvoreni u kozmičku usamljenost, zatvaramo se pred životom. Jer otvorenost u egzistencijalnoj političkoj i socijalnoj filozofiji jest “svijet u kojem se suprotnosti izmiruju, a svjetlost i sjena se spajaju” (Octavio Paz).

Autor nam je – u čitanju koje je uvijek uzimanje i davanje – htio pokazati ne samo vertikalnu srodnost s Transcendencijom, s Bogom, u nekim lirskim iskazima, u *rekonstruiranju utopijskih* potencijala, radikalnog impulsa pravednosti i slobode u svijetu religija, ali na putu *meta-nacionalnog*, s onu stranu diktature spasitelja.

Ovo je literatura koja ne posvećuje osvajanje i mržnju, u kojoj je autor s duhom, energijom, autor koji nije umoran s pojmom slobode. S njome nadilazi samoću koja nastaje putem otuđenja, zaborava i ignoriranja. Dotiče problem odgovornosti, bijega u “javni delirijum”, problem doba “psiho-šarlatana”, onih koji se penju prema Nebu dok se ne pretrgnu i survaju u Ništa.

Ono što me fascinira to je da najinteresantnije sociološke i političko-filozofske teme ovog doba, ne samo u Evropi, ostaju u središtu jedne jasne i opuštene argumentacije. Prije svega, to je pojam latentnog i manifestnog totalitarizma. U ovoj izmučenoj i tužnoj zemlji, “između krika i šutnje”, “između svečanosti i čuvanja mrtvacu”, Ivo Komšić kao čovjek ne pristaje na “paranoidne scenarije konačne bitke”, koji donose patnju i smrt. Povratak na svijet znači lucidno uočavanje ovog sistema sumanutog nacionalizma, koji u beskraj rasteže *autizam pojedinih sistema* na svim razinama, i među intelektualcima.

VII.

Krik tužne zemlje razdire svaki konzervativizam, i penje se prema Nebu, onome višem ili dubljem. Pitamo se: Gdje je taj plemeniti duh koji u ime slobode širi neurozu u Evropi, na jedan hladan i pristojan način? “Dragi bože, nije za mene da sve to razmrsim...” Mi znamo što danas znači približavanje “posljednjih dana”.

Jer, *U tim posljednjim danima imamo pravo, pa čak i dužnost, da pročistimo naš um. U vrijeme općeg slabljenja autoriteta*

oslabio je i autoritet vladajućih oblika mišljenja, onih formi koje su mnogo učinile da nas dovedu do očaja, do bezdana... (P. Sloterdijk).

Otvoreno ću, kao i Ivo Komšić, reći da mi je tuđa sklonost prema mržnji i zaboravu. On je raskrio povijest tužne zemlje između poraza i tišine, života i smrti, ali je jasno da ona nije raskinula svoju veliku i jedinstvenu predaju: obećanje zajedničkog života, s onu stranu opsjena, osvajanja, smrti. Odatle, “Kainov grad sazdan umorstvom” - jeste Tužna i Tragična zemlja koja ne nadilazi svoju samoću u Evropi. Kao da može proći kroz nju bez pomoći svojih očiju, bez hermeneutike šutnje i suza.

To je možda teško čuti. Ali je ovdje iskustvo, “stečeno usred strahovitih potresa”, tajna, muka cijelog života od plavetnila i snova nacionalnog duha do velikih masa koje su bile osuđene na smrt, a ideologa se to nije ticalo, kao ni Grad/Država/ koji se raspada, koji je vrlo blizu granicama svijesti i uma. Vjerujem stoga da je *Preživljena zemlja* ogledalo u kojem imamo vjerodostojne dokaze da mi dolazimo iz života, a ne smrti, u kojem narod promatra sebe samog, proživljava usamljenost i u smrti, pročišćava je, “proživljava kao iskušenje i obećanje zajedništva”. S njom spoznajemo što znače: krivnja, prekid lucidnosti duha, poraz u demisioniranju. Ništa se ne pretvara u nacionalsocijalizam u kojem je sumanuta filantropija, “neumorna smrt bez kraja”.

U izgnanom životu se ne uživa. Ima nešto besramno u tome da se to tako slavi: moć razdora koja želi da postane konačna. Novi poredak dubokih promjena u političkom, i društvenom životu, koji je istodobno unutarnja mjera veličine očaja u Bosni i Hercegovini; u njemu su sa slobodom i dostojanstvom individuuma, ma kojem narodu pripadao, dati najviši ideali čovječanstva. Politika, koja je svagda vezana uz pravo, uz kulture koje su forme života, političke, moralne i religiozne institucije - znači i pravo da se čuva vlastita tradicija duha, običajnosti, da se živi prema vlastitoj vjeri. Istina je pak da ovdje i ideja o *relativnosti kultura* nalazi svoju granicu, koja nije u protivrječnosti s principima građanskog društva, s idejom o slobodi i ravnopravnosti svih ljudi.

Ivo Komšić je znao kazati riječi nade koje je trebalo izreći, znao je prepoznati sposobnosti za mir, sreću i ljubav. To su one sposobnosti o kojima govori i drevna i moderna evropska filozofija

a koje se razvijaju kroz uzajamno djelovanje kultura, tradicija, u formama zajedničkog života, koje pak presahnu ako se odvoje. U izolaciji, u teroru straha, u nacionalnim egoizmima razara se porijeklo i uvjet duha. Danas, čini se, zasjenjuju nas razgovori sjena “koje vode dva bića preko dolina i preko brda Evrope” (A. Camus).

VIII.

Ovdje je *Preživljena zemlja* uzdignuta na *razinu očaja i nade*. Ona nas osposobljava da oblikujemo svijet u najvišoj nadi. Ona je i sjećanje kojim se hoće sačuvati vjerodostojno svjedočanstvo o apsolutnom zlu kojim se olakšava bol, ali ne uklanja. Imamo razloga reći da je njezina poruka višestruka.

To je snaga duha da se odupre barbarizmu nacizma, da se pokloni povjerenje slobodi i pravdi zajedničkog života, da se ova beskrajno tužna zemlja dovede do duha veličine koji je i duh Evrope, koja snosi odgovornost “zbog osamljenosti pred koju je postavljena” (A. Camus).

Ima u *Preživljenoj zemlji* prizora koji izazivaju bolno i vedro uzbuđenje: od onih koji javno prepoznaju strahote rata, dalekosežne posljedice odluka, iluzija, do gotovo lirskog prizivanja beskrajne brige o onima najbliskijim. Poruka je kao i u svim velikim tragedijama. Albert Camus je bio u pravu kada je govorio o Francuskoj u toku Drugog svjetskog rata. Govorio je kao i Ivo Komšić o filozofiji koja je dobra za život. Ljudi i narodi ne vide uvijek u čemu je njihov izgled na slobodu, mir i pravdu, to što je “njihovo pravo na bogatstvo”. Mi se *otvaramo* kazanom u *Preživljenoj zemlji* ako se borimo protiv ravnodušnosti i lakomislenosti u nama ili izvan nas, u Evropi u kojoj je i umno i neumno.

Ono je toliko umno koliko je neumno: umno utoliko što sagledava idolopoklonstvo, neumno utoliko što se okreće protiv svog vlastitog cilja, koji je prisutan samo tamo gdje se ne mora potvrditi ni pred kojom instancijom, niti pak pred intencijom: nema sreće bez fetišizma (Th.W. Adorno).

Za ono o čemu piše Ivo Komšić, o tome da znamo samo puste obzore na način koji raskriva “korumpirani ogranak čovječanstva”, na kraju 20. stoljeća, za što nema dovoljno izraza, za *paranoidnu*

poziciju, za “ideju zla”, za onaj pogubni senzibilitet u ljudima koji je omogućio apsolutno zlo, i dalje predstavlja izvor pouke za sve nas. Još uvijek nam je potrebno znati da trpimo od “ideje zla”, da je otvoren put do pitanja o porijeklu apsolutnog zla.

“Mi stvaramo slobodu i neslobodu, sreću i nesreću, i tamo gdje se mi pritom pozivamo na našu prirodu, na naš ‘karakter’, o kojem sve ovo ovisi, samo se nedovoljno opravdavamo” (A. Mitscherlich, *Aggression - Spontaneit Gehorsam*).

Pitamo se o zonama konflikta, agresivnih poriva i ideja, o sistemima i vidovima ponašanja koji dovode do brutaliziranja života i komunikacija. Cijeli socijalni sistemi se rastvaraju kao *prividne konstrukcije*. *Preživljena zemlja* Ive Komšića i implicite i eksplicite jeste na tom putu. Duhovno: on smjera na Malrauxa, Camusa, Sartrea i neke druge pisce. On ljudima predaje vjerodostojna dokumenta za ono radikalno: *Destrudo*, koje je prekriveno mitologijama i krivim pojmom naroda, koji se konzervira u karikaturu.

IX.

On nastoji reflektirati o ratu, o životu i ljubavi, a da pritom ne stvara lažne samo/slike, kolektivna raspoloženja, ideologije. Životne borbe u svakodnevlju i u politici u najširim kontekstima. Knjiga završava s jedinstvenim i značajnim dokumentima. Neki pasaži su dati u iskazima pathosa, a njegova poezija zrači: jasno, usamljeno, jako, svijetlo, čudesno, melanholično, jednostavno: čudesno i lijepo.

Recimo također, hermeneutika *Preživljena zemlja* je specifična forma literature i kritike, o ratu u Bosni i Hercegovini. Ona diskurzivno funkcionira, s formalnim obzirima i jezičkim eksperimentima. Ivo Komšić nije alarmist i kao značajan akter u političkoj povijesti Bosne i Hercegovine, čija je uloga bila i u tome ne popustiti pred katastrofilijom i mržnjom, ne razderati lice ove zemlje koja je odavno imala znakove inteligencije, interkulturalne, pluralističke javnosti, estetičkog iskustva, blizine i apstrakcije, ljubavi prema drugotnosti Drugoga, radost u onom velikom i cijelom, moć humora i predstavljanja. I *Preživljena zemlja* i iskazima

vjeruje u te vrijednosti. I ona je više: ona je kritička refleksija *midlife crisis*. Pripada esejistici političke filozofije koja ne podliježe sili kao ideologiji, kao gestama osvajanja. To su i komentari o akterima rata, o dobu u kojem je došlo do pomračenja uma, u kome su strasti postale slijepe pred užasom umorstva i zlog trijumfa.

Da bi se spasila neizmjerljivo tužna zemlja, jedina Utopija u Evropi, koja vlastitom težinom svoje historije pritišće samu sebe, izlazi u susret idiotiji paranoidne laži i mržnje, puritanskog haračenja, ona utjehu može naći ne u osrednjosti duha, nego u kulturi koja je put da se preživi zlo i nepravda koja je ljudima nanijeta od drugih ljudi. Ta kultura predstavlja napredak humaniteta. Danas to zvuči kao deziluzionistička romantika. Ali ta zemlja tada odbija da kazuje: “Ja sam pri kraju sa svim snovima.” Radi se o “do suza prkosnoj *laudatio temporis acti*”.

Ivo Komšić je iskazao mogućnosti povijesne svijesti, duha čija je moć da susreće ono negativno, samu smrt, i da joj odolijeva, kako je to definirao Hegel u svojoj *Fenomenologiji duha* kojoj je dvjesto/godišnjica objavljivanja i koju je Komšić iznimno dobro studirao.

Preživljena zemlja je u središtu tragedije, presijecanja mira i sreće, u formama dramske strukture. Ona čuva one jedinstvene sposobnosti koje se oblikuju i razvijaju samo kroz uzajamno, *multikulturalno* djelovanje, koje splasnu ako se odvoje jedna od druge (Adorno). Već u ratnim danima opažanje obrazovano na strahu “od onog što se opaža”, ili na kontemplaciji o mogućnosti preživljavanja ne samo jednog nacionalnog identiteta, Ivo Komšić tematizira aktuelne probleme ove surove povijesti. On nam pomaže da bolje razumijemo i Adornovo pitanje “Zar je sjećanje, kojim se hoće sačuvati ono što ipak prolazi, odvojivo od ljubavi?”

Tako počinje osiromašenje interesom za fundamentalnom pozicijom, kod nas za tamninom nacionalizma, za politikom koju Karl Schmitt definiše posredstvom kategorija prijatelj i neprijatelj. S tim interesom samo se ustoličuje sumanuta i licemjerna filantropija, politika, napose u Evropi, model ugasnuća sposobnosti da se drugi opaža i misli kao takav, da se izgubi ono Plotinovo: da uvijek sudjelujemo u Drugome, da se svagda ogledamo u Drugome, da je ta “invencija najviši od različitih oblika sreće što ih može podariti literatura” (Jorge Luis Borges).

X.

Mi nestajemo u politici onako kako je definira Carl Schmitt (1888-1985: *Der Begriff des Politischen*) u smislu odnosa prijatelj i neprijatelj. Tu nismo kadri da potremo megalomanske iluzije, beskorisnost vlastite muke usred laži; nismo kadri postići sreću mira i pravde, moramo se zadovoljiti prividom. Ivo Komšić izvlači nadasve sve posljedice iz ideologije sile i nasilja, uobičajene i svemoguće.

Usuđujem se prizvati ono što je paranoidno iskustvo gubilo iz vida i što nalikuje na novu romantičnu iluziju ili na Novu utopiju. *Preživljena zemlja* je iskaz duha koji se uči na drami iskustva i samo/iskustva, u kojem se susreću i teorija i praksa, “dogadaž i uvid”. Ova politička filozofija znači svojevrsno sudjelovanje u kompoziciji svijeta, ona je ogledalo ljudske nade da će se ljudi početi ponašati kao umna bića. Tada će moguće reći i vjerovati u to:

Ako čast i mudrost ne pripadaju meni, neka pripadnu drugima. Neka nebo postoji, makar meni dopalo mjesto u paklu.
(J.L. Borges)

Rekao bih da je *Preživljena zemlja*, koja je ispunjena autentičnim i dragocjenim dokumentima i svjedočanstvima, uvid u *krizu novije povijesti* Bosne i Hercegovine, u *patologiju* doba, *one moći koja je lišena uma i morala, koja se dogodila, ipak, u središtu Evrope, evropske civilizacije, one čudesne prosvijećenosti koja je prizivala filozofe od Platona do Kanta i Hegela* - ona je makar i implicitno situirana u središnja pitanja ljudskog života. Povijest Bosne i Hercegovine, s užasima, i prisjećanjem na onu fascinaciju nacionalsocijalizmom, pojačava uvid u neizmjeran zlodjela čovjeka i teške stranputice ljudskog roda i naroda. Ni sada nije moguće reći da su progoni naroda ono što pripada samo prohujalim dobima.

Prizivamo ideju filozofije da je čovjek umno biće, da je sposoban za djelovanje *primjereno umu*, ljudskom dostojanstvu, ideji slobode, koja je dovoljna da se dobro živi: u miru, a ne izigravanju slobode i religije.

Doista, tako je moguć interkulturalni um, povrh *pošasti relativizma i monomanije sistema*. Mogući su u vlastitim kulturama

i tradicijama i povrh njih živa koegzistencija i zajednički život. Nasilnost, ideologija, izokretanje religije u politiku, onemogućavaju život dostojan čovjeka, pretvaraju samoodgovornost u karikaturu i laž, jer je za sve to moguće okrivljavati samo ljude. To jest očajnički čin, ali za vedrog Sizifa, čak sretnog, kako ga opisuje Albert Camus na kraju knjige *Mit o Sizifu*, jer je Sizif, paradoksalno, ne samo figura opasnosti nego i nade.

Facit:

Filozofija koja nastoji da obuhvati prošlost i budućnost, koja je sposobna da uči na sudbini progonjenog čovjeka, progonjenog naroda, ne vrhuni u defetizmu i u slijepim nadama koje kazuju: "Sve je dobro." Ne prihvaća aveti osvajača, izabira stvaralački stav, veličinu egzistencijalnog uma i emocije. Ona ima ne samo vulgarno/političku volju za mirom. Po onome kako se privikavamo na jad postojećeg mjerimo veličinu izgubljenog. Još uvijek je mudri i sabrani *idealizam samostvaranja*, ne samo u umjetnosti, u literaturi, drami, filmu, u slikarstvu, u svjetlosti moralnog uma, još uvijek je ovaj novi stari idealizam mjera *realizma* političkog i društvenog života.

Ono "Sve je dopušteno" odavno je dobilo lik nacizma ili nacionalsocijalizma koje okončava u patologiji doba, osvajanja, nasilja i mržnje. U povodu *Preživljene zemlje* rekao bih da je to jasan poduhvat, odlučan, za koji je potrebno razumijevanje, očajnička mudrost koja je svijest u dubini nade i uma, koja poklanja svoju moć ne iluzornim pokličima nego svjetlosti koja dopijeva iz života u ovom, ipak, *središnjem* (ne samo u geopolitičkom) polju *Evrope*. Bile su moći stvaranja ponižene upravo u ovoj Evropi, spravljene moćima koje su opasnost za Evropu, za osnove civilizacije, za sfere dobra i vrijednosti.

Fascinacija nacizmom ne samo u doba Hitlera znak je gubitka sposobnosti za demokratsku *senzibilnost*: za zajednički život i za empatiju; i to unutar visokih i naprednih kultura. Ipak, u kojem mentalnom sustavu se gubi sposobnost za zajednički život različitih religija, tradicija, jezika, ćudoređa? Da li naprimjer samo u Evropi, u kojoj nacionalne države imaju veoma dugu tradiciju, nasuprot Sjedinjenim Državama u kojima postoji zajednica pluraliteta

religija, tradicija, jezika, od useljavanja, u kojima je postignuta uzajamna rezonancija uma i slobode, zapadnih vrijednosti i političke stvarnosti?

Postoji nacizam bez tajne, “iluzorni povik zaslijepljena” čovjeka. Ovo iziskuje neizmjerni napor da se uoči *ponesenost* ideologijom, put strpljivosti i velikodušne lucidnosti, one koja je u biću vedrog i *sretnog* Sizifa, napora koji je “svjedočanstvo jedinog dostojanstva čovjekova”.

Ovdje u *Preživljenoj zemlji* to je svagda horizont uma, onog što je istinito, u okvirima i perspektivama iskustva, djelovanja i senzibiliteta Ive Komšića. Ovaj tekst je napisan u toku vremena užasa, naci/konteksta. Posvjedočuje na poseban način jednostavno imenovanje činjenica, koje pripadaju jeziku stida i bola u kojem se ljudi razilaze. On je put da se odagnaju sablasti nacizma, da utihne vika mržnje, ideologije, a da se afirmira komunikativni proces tranzitivnog uma izvan fatalnosti Kainovog grada koji je sazdan na umorstvima.

Do toga dolazi u svojoj literarnoj misli Ivo Komšić: on dolazi do toga da jasno iskaže destruktivnu moć osvajanja i genocida, tajnu ljubavi i stvaranja; tu je samo dubina “ljudskog bola” koja je, nažalost, *sve/vremena*. Moderni čovjek otvara sebi put da izbjegne mahnitanje za identitetom, da identitet, prije svega nacionalni, koji je višedimenzionalan (jezik, religija, historija, vrijednosti i čudorednosti), liši *zaslijepljenosti*, onih opasnosti koje nam dospijevaju iz okrilja straha i bespomoćnosti.

Preživljavanje zemlje moguće je jedino ako se odrekemo sistematskog omalovažavanja, poniženja drugih, što neminovno vodi i u nacionalnu katastrofu. U povijesti Bosne i Hercegovine ne oskudijevamo u onim najmudrijim i najrazboritijim, koji nisu fanatični poklonici pakla, ne oskudijevamo u povijesti empatije, koja je i čas svijesti. To je politički i kulturni faktor kod nas. On stvara kultiviranog čovjeka koji nije onaj poput Himlera koji svira Bacha ili Mozarta, čita velika literarna djela, a potom ide na posao u Auschwitz. Bez obzira na to otkuda dolazimo, mi smo postali svjesni da su pakao i bezdan svagda mogući. I u nacionalnim osjećanjima, u tragičnom diferenciranju nacionalnih emocija.

Ali to pokazuje – i u stanju očajavanja koje je samo forma samo/iskustva – mogućnost puta *civiliziranja nacionalnog*

osjećanja, u znaku umske zajednice, osjećanja kojim se ipak otklanja opasnost, strah, i na kraju rat. To se ne izokreće u licemjernu demagogiju. Taj ljudski, *oslobođeni* nacionalni osjećaj, koji nije vječna danost, zna da je teško nositi krivnju i odgovornost, golemu nesreću u povijesti. Veličina tog nacionalnog osjećanja je zajednički život u raznovrsnosti, i on, taj život u zajednici, jest ambivalentan, ironičan, vrsta sudbe i njenog natkrivljavanja, ironična, umno/prosvjetljena.

Da: “Nema sunca bez sjene i valja upoznati noć.” Onaj vedri i nadasve mudri Sizif, usred očajavanja, zna svoju sudbu. “Sama bitka da se dospije do vrhunca dostatna je za ispunjenje ljudskog srca. Valja predstaviti Sizifa sebi, zamisliti ga sretnim” (A. Camus).

Jeste: ovaj je mit tragičan, *to je stoga što je njegov junak svjestan. Zbilja, gdje bi bila njegova muka kad bi ga nada u uspjeh na svakom koraku podržavala?* (A. Camus)

Preživljena zemlja dovodi na scenu moć kritičkog uma, civilizirano nacionalno osjećanje, ideju tolerancije i senzibilnosti za mir, slobodu i pravdu, i kao ujedinjujuću snagu u cijeloj Evropi, za uspjelu, pozitivnu kulturu nacionalnih osjećanja, koja počivaju na samorefleksivnim osobama, na vjeri i umu, s onu stranu nacionalne arogancije. To je ono što je iznimno vrijedno u *Preživljenoj zemlji*. Nacionalno nalazi svoj smisao u onom meta/nacionalnom.

Po tome se ona razlikuje od knjiga drugih političara. Ona je legitimacija pisca, u kojoj ona briga za Bosnu i Hercegovinu zablista u ustrajavanju, u naporu da se ona sačuva u svojoj egzistencijalnoj pluralnosti, da se savladaju pogubne sablasti nacizma u novom vidu. Jedina misao koja oslobađa duh za stvaranje jest život u raznovrsnosti, oslobođena nada, “dubina ljudskog bola”.

Jer: *Stvarati, to napokon znači dati neki oblik svojoj sudbini.*
(A. Camus)